

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Грищенка Олександра
Володимировича «Моделі урбаністичного простору в сучасній
українській прозі», подану на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література**

Заявлена тема дисертації інтригує своїм основним концептом – концептом простору. Ще в 1938 р. Луїс Вірт писав, що неможливо повно визначити ступінь урбанізму сучасного (читай «модерного») світу, оскільки місто поширює свій вплив далеко за його межі, відтак і розглядати його як сутність, суворо *обмежену в просторі, не слід*. За М.Кастельсом, у постіндустріальну, інформаційну епоху місто пов'язується *не так із певним місцем, простором*, як із процесом перетину інформаційних потоків у глобальній мережі та появою «інформаційного міста». Дисертант довів, що тема є актуальною з огляду на її множинні соціо-культурні вектори й подосі відкрите в гуманітаристиці питання про зміст урбанізму та його роль у світі сучасної людини.

Мета й базові завдання дисертації на с. 5 співвідносяться з темою, але й викликають думку про *недомовленість*: «за кадром» залишається осмислення теоретичних рефлексій над категорією простору, якому присвячено перший розділ, а також робоче визначення урбанізму, дати яке тим більш важливо, що серед фахівців воно подосі викликає дискусію. Усвідомлення цих двох моментів мало б вплинути й на предмет дослідження, оскільки в художньому тексті ми маємо справу з певними *способами* представлення простору (урбаністичного чи якогось іншого), які й зумовлюють, зрештою, його моделі.

Загалом же, вступ відповідає основним вимогам до його структури та змісту.

Перший розділ, **«Проблеми теоретичного осмислення художнього простору»**, вихоплює три репрезентативні підходи. Звернувшись до категорії хронотопу М.Бахтіна (1.1), Олександр Грищенко широко захоплює спостереження відомого літературознавця від античного роману й далі та призбирує низку хронотопних мотивів для реалізації власної дослідницької мети: зустріч / розлука, втрата / набуття, пошук / віднаходження тощо.

У підрозділі 1.2 «Семіотичний підхід до проблеми простору» дисертант прагне вибудувувати подуктивні теоретичні засновки для його теми, виходячи із взаємодії структуралізму й семіотики. Згадавши К.Леві-Строса і його розуміння культури як комплексу символічних систем, автор дисертації, на жаль, не вивершив цього твердженнями істотними для його дослідження міркуваннями антрополога про те, що люди якраз і створюють моделі цих систем, перебуваючи в їх середині, відтак ці моделі «мають намір не пояснювати феномени, а усталювати їх» («Структурна антропологія», с. 281). Це могла б бути одна з вихідних точок дисертації під час представлення моделей урбаністичного простору в сучасній українській прозі через критичне засвоєння теоретико-культурологічної спадщини.

Водночас у цьому підрозділі О.Грищенко фіксує свій підхід до *моделювання* художнього урбаністичного простору, цитуючи У.Еко, («структура – це модель, побудована за допомогою певних спрощених операцій, що дозволяють розглядати явище з однієї-єдиної точки зору», с. 17), Ю. Лотмана («На думку Юрія Лотмана, художній простір є формальною системою для побудови різноманітних моделей, у тому числі етичних, де виникає можливість моральної характеристики літературних героїв через відповідний їм тип художнього простору», с. 9; «Художній простір

представляє модель світу певного автора, що виражається мовою просторових уявлень», сс. 9-10), згадуючи розробку В.Топоровим ідеї міфопоетичного простору в художньому тексті (с. 10), зупиняючись на проблемі точки зору (М.Бахтін, В.Виноградов, Г.Гуковський, Г.Джеймс, Б.Успенський) (с. 17).

Водночас бажання дисертанта наголосити на *просторовому параметрі* моделей сучасної урбаністичної прози призводить до його «перевитрати» в підсумкових міркуваннях підрозділу (останній абзац на с. 19), коли автор предметом семіотики бачить не лише «просторові коди» (це поняття науково забезпечене роботами В.Топорова, В.Красних, О.Селіванової), а й «просторові тексти» (вислів, який радше є метафорою певного явища в літературі).

У підрозділі 1.3 критично осмислено можливості феноменологічного підходу до розв'язання основного дослідницького завдання. Розрахунок є коректним: людина моделює простір, який сприймає насамперед чуттєво й тілесно. Вона набуває досвід існування в ньому, засвідчує певне ставлення до нього, апелює до вже наявного досвіду для набуття нового. *Дім як образ світу й людини* (М.Еліаде) розглянуто крізь призму концептів гнізда й мушлі Г.Башляра. Феноменологічне окреслення й наповнення дому як просторового об'єкта дисертант надалі плідно застосовує для розбудови його персональної дослідницької концепції.

У другому розділі, **«Інтерпретації урбаністичного простору»**, дисертант пропонує свій сюжет розкриття теми. Відштовхнувшись у підрозділі 2.1 від традиції зображення міського простору в українській літературі ХХ ст. (автор окреслює це як «традицію урбанізму»), він переходить до осмислення архітектурного аспекту теми у підрозділі 2.2, простежує роль міста в формуванні й збереженні історичної пам'яті (2.3),

звертає увагу на взаємодію міста з його маргінесами (2.4 «Околиця – центр Усесвіту») та завершує головний і вельми об'ємний (101 с.) розділ тезою про колекціонування як спосіб репрезентації простору (2.5).

В 2.1 О.Грищенко стверджує: «У модерній українській прозі образ міста постав онтологічним простором із власною культурою та системою цінностей». Вочевидь, саме цією позицією дослідника пояснюється його прагнення показати місто крізь призму психології, характерів, учинків персонажів.

Дисертант повсякчас верифікує свої міркування положеннями сучасних філософів, соціологів, літературознавців. Це має надавати переконливості й більшого масштабу його власним спостереженням. Водночас дисертант дозволяє собі робити відсилки до тих чи тих наукових авторитетів, не даючи посилання на їхні праці (с. 59 – II абзац, 11 рядок; с. 68 – 11 рядок згори, с. 81 – 2, 6, 17 рядки, с. 101 – останній рядок).

Звернувшись до романістики 1920-1940-х років, дисертант виділив урбаністичний зріз у «Місті» В.Підмогильного, «Дівчині з ведмедиком» та «Без ґрунту» В.Домонтовича (на с. 34 здобувач не втримався від спокуси назвати Домонтовича *Віктором*), наголосити на відмінних способах представлення міста Ю.Яновським (піднесено-романтичне місто), М.Хвильовим, М.Івченком (монстроподібне місто) порівняно з В.Підмогильним («романсовий архетип міського наративу», за Т.Гундоровою) та В.Домонтовичем, який робить своє місто «сховищем кодів світової культури» (за висловом В.Фоменко, на яку посилається здобувач).

До творців традиції української урбаністичної літератури дисертант відносить також П.Загребельного, О.Забужко, В.Шевчука, Р.Іваничука. Не заперечуємо права здобувача обстоювати цю лінію, але за недостатності обґрунтування критеріїв добору імен такий підхід видається дещо

поверховим (зайвим доказом цього є відсутність прізвищ Забужко й Іваничука в підсумкових положеннях цього підрозділу), бо, розуміючи традицію як живе й підпорядковане змінам явище, все ж маємо бачити її ядро і, так би мовити, розширювальний обсяг його руху. Розглядаючи відповідні твори, О.Грищенко балансує між поглядом на міський континуум як на спосіб самовизначення людини в різних сенсах і, з другого боку, як на замкнений у собі простір. Вочевидь, цим пояснюється уведення до підрозділу 2.1 фрагменту про архітектурний дискурс (с. 39-40), хоча саме цій темі присвячено підрозділ 2.2.

Підрозділ 2.2 несе в собі природо- і антропометричний спосіб представлення простору, через що здобувач приділяє окрему увагу образам людей, наділених здатністю дуже виразно, гостро, якимось по-особливому сприймати й переживати світ (не лише розвиненого міста). Це стосується персонажів оповідань Т.Прохаська «Довкола озера», «Від чуття присутності», «Інші дні Анни».

Роман цього ж автора «НепрОсті» дає здобувачеві підстави розмірковувати про впорядковуючі й захисні для фізичного життя й екзистенції людини смисли містобудування в просторі, передбаченому самою природою, на противагу місту, яке агресивно захоплює й травмує людину, виростаючи всупереч законам природи. Видається, що предметне вивчення саме цього напрямку моделювання урбаністичного простору (екокритичного за своєю суттю), серйозно наміченого в підрозділі 2.2, дало б нові і якісно відмінні результати порівняно з загальниковою тезою, що (цитую) «Разом із Ю.Андруховичем, Ю.Іздриком, В.Єшкілевим Т.Прохасько творить власний міф Центрально-Східної Європи з осередком у видуманому світі» (с. 49). Водночас зазначу, що власне аналіз здобувачем будівничо-архітектурного дискурсу в прозі Т.Прохаська є досить сумлінним. Загалом

підрозділ охоплює достатню для переконливих узагальнень кількість відповідного художнього матеріалу з прози О.Забужко, Я.Мельника, Ю.Винничука, В.Діброви, О.Ільченка, Ю.Макарова.

Атрибутика життя персонажів цих авторів переважно є атрибутикою міського простору. Вона дає змогу ловити «знаки ситуації», які створюють і певну смислову модель конкретного урбаністичного простору. Водночас через наполегливу увагу дисертанта до цієї атрибутики – образів фотографій, інтер'єрних особливостей тощо – центральна лінія розкриття теми подеколи губиться.

У підрозділі 2.3 здобувач здійснив спробу прочитати історичну пам'ять в образах міського простору романів О.Забужко («Музей покинутих секретів»), Ю.Винничука («Танго смерті»), Ю.Андруховича («Дванадцять обручів»). Він обстоює погляд на *історію* в цих романах як на глибоку національну, культурну, екзистенційну, історичну драму, що розігрується в певній часовій перспективі (як правило, не одній). Урбаністичний же простір дисертант переважно констатує як сталу даність змісту певного художнього тексту. Це не дає змоги розпізнати художню мову, якою літературний урбаністичний простір свідчить про *історію й пам'ять* у тій чи іншій авторській версії.

Підрозділ 2.4 цінний зусиллям здобувача показати урбаністичний простір як експансивний стосовно «околиці», периферії. Значенням околиці у підрозділі наділено рідні, добре знайомі героям вулиці, які несуть у собі приватні, інтимно-особистісні смисли, просякнуті дрібними, але такими важливими для «причетних» до них людей новинами, спогадами дитинства. Враження від підрозділу виникає подвійне. З одного боку, у рамках теми дисертації цілком логічно розглянути маргінеси урбаністичного середовища, які так чи інак перебувають у взаємодії з центрами, щоб визначити, як

околиця може бути задіяна в моделях урбаністичного простору. Заслугою дисертанта є розуміння розмитості урбаністичних кордонів, постійної присутності в урбаністичних континуумах каналу взаємодії з периферією, від якого залежить завтра центру. З другого боку, художні об'єкти для репрезентації околиці обрані не завжди вдало. Міст – доволі знаковий об'єкт для представлення околиці, а будинок, дім? «Житомирська сага» та інші задіяні тексти В.Шевчука – благодатний матеріал для представлення дому з околиці. Але якщо вийти за межі цієї творчості? Розглянуті види дому (антидім, дім-мушля (містичний дім), дім-людина, дім-ностальгія) можуть репрезентувати не лише околицю, а й урбаністичний простір як такий. Назва підрозділу «Околиця – центр Усесвіту» зобов'язувала подолати поріг тексту В.Шевчука й представити ті смисли околиці, що роблять її потенційним центром.

У підрозділі 2.5 поставлено питання про колекцію як спосіб репрезентації простору. Бібліотека як есенційна модель урбаністичного простору задана доречним художнім матеріалом та низкою суголосних теоретичних реляцій. Не менш цікавою є спроба представити колекціонування фотографій міста (оповідання Т.Прохаська «Увібрати місто») як ще один спосіб моделювання урбаністичного простору. Слід відзначити, що в цьому, заключному підрозділі знаходять вивершення деякі заявлені раніше аспекти сюжету дисертації. Зокрема, це фотографії як спосіб збереження спогадів та історична пам'ять, яку затримує місто (підрозділ 2.3). Зрілий виклад зумовлює відповідний підсумок на с. 126: «Колекції в художніх творах є окремим культурним аспектом, культурною практикою, що допомагає сформувати урбаністичний простір. Завдяки колекціонованим речам відбувається репрезентація основних локусів, що для міського простору несуть додаткову функцію. Колекції книжкових видань

систематизуються в бібліотеках, старовинні речі та анткваріат – у музеї та антикварних крамницях. Із колекціями міський простір здебільшого набуває ознак систематизованого, впорядкованого, каталогізованого порядку».

Третій розділ «**Концепти європеїзму та візії сучасного міста**» слід відзначити як концептуалізацію теми дисертації, шлях до оформлення підсумкових характеристик.

У підрозділі 3.1 «Місто посеред моря» мотив дороги, подорожі до міста й містом, трансформацій міста, про що йшлося в другому розділі, остаточно увиразнюється в осмисленні особливостей представлення Венеції в романі Ю.Андруховича «Перверзії». На с. 136 дисертант зазначає: «Місто-лабіринт, місто-сад, місто-палац, місто-привид створюють поліфункціональну модель європейського міста, де, залежно від міського середовища, його деталей, змінюється і художній простір».

У підрозділі 3.2 «Американоцентрична міфологема міста» наголошено роль мегаполісу в житті сучасної людини. Він продукує нові вигляди опозиції «я / інший», акумулює безліч можливостей для особистісної реалізації. Саме ілюзія «вільного простору із широким спектром можливостей вибору» (с. 138) робить постіндустріальний мегаполіс таким привабливим для багатьох людей, що стікаються до урбаністичних центрів цивілізації в пошуку свого головного життєвого успіху. Америка культивує міф вимріяної свободи. Цей міф підтримують і експлуатують письменники, коли показують «ексцентричне», «Світове» місто, до витворення якого стремить і Україна. Здобувач має рацію, коли пише: «Зображення Оксаною Забужко двох світів, – українського та американського, – зумовлене, зрозуміло, українськими проблемами» (с. 143). Американський урбанізм в О.Забужко корелює з українською темою й відбиває проблемну для України

ідентифікацію себе з вільним західним світом та побороення тривалого колоніального минулого.

Вважаємо, що у цьому підрозділі зазернено низку питань, що потребували прискіпливішої уваги дисертанта. Наприклад, залишається критично неадсорбованою щодо теми дисертації теза О.Забужко про «довіру до життя» американського суспільства і його ж таки «глибоку релігійність» (на с. 139). Яку тінь ці слова кидають на простір українського міста? У тексті підрозділу йдеться про адаптовану О.Забужко «американоцентричну міфологему світу» (с. 139), у Висновках – про «американоцентричну міфологему простору» (с. 165). Натомість назва підрозділу «американоцентрична міфологема міста» потребує додаткових пояснювальних кроків здобувача.

Підрозділ 3.3 «Європеїзм і бездомність» по-новому наголошує мотив дороги як складника плинної й динамічної сучасності. Люди, позбавлені чіткої приналежності до певного місця, затримуються в великих містах, які цілком перекроюють їхню свідомість, життєву позицію, уявлення про свої можливості й цілі. Оповідання й синкретичні твори С.Жадана («Месопотамія») стають ще однією ланкою моделювання урбаністичного простору в сучасній українській прозі.

Висновки з дисертації, як і заключні висновки по розділах відповідають структурі й відбивають головні результати дослідження, але й тенденційно виділяють тему історії й пам'яті в урбаністичному просторі. Не можемо з цим цілком погодитися, оскільки сам автор у роботі підкреслив соціально-економічний аспект міського простору, його відкритість і номадність, які не меншою мірою несуть у собі прагматичні смисли, ніж спогадувально-екзистенційні. Тож варто було б у висновках ширше прописати різні моделі урбаністичного простору, тим більше, що прийнята

дисертантом від початку кореляція модерного й постмодерного дає для цього підстави.

Водночас висновки мають корелювати із поставленими у вступі завданнями. З огляду на те, що завдання, як уже було сказано напочатку, відбивають не всі пройдені здобувачем етапи розкриття теми, кореляція завдань і висновків спостерігається не завжди.

Загальні зауваження до рукопису.

1. Недостатньо виваженою є селекція матеріалу для першого розділу. Після прочитання залишається питання: як у робочій гіпотезі корелюватимуть поняття простору й хронотопу? Інформація про виділені Бахтіним типи античного роману не виглядає доконечною в рамках цілого дослідження. Чомусь у підрозділі «Концепти Г.Башляра» фігурує ім'я А.Бергсона. Приписані йому міркування не відрефлектовані здобувачем і не підперті посиланням на працю, з якої вони взяті (останній абзац на с. 22).

2. У підрозділі 2.2, присвяченому архітектурному дискурсу, досить широко розглянуто мотиви світла / сяйва, запахів, реалістичного відтворення природного простору технічними засобами (фотографія), фантазійного моделювання його (цього простору) хворою свідомістю, «міф Карпат» тощо. Бракує пояснень і аргументів здобувача на користь його рішення увести цей матеріал до названого підрозділу.

3. Вважаю, що дисертант невмотивовано обійшов увагою роман О.Ірванця «Рівне / Ровно». Розгляд і моделювання розкраяного міського тіла набуває особливої значущості в сучасному гуманітарному дискурсі, так само й з огляду на сучасні соціокультурні, націоналістичні обставини.

4. У ряді випадків здобувач здійснює некоректні переклади теоретико-філософських положень з російських видань. На с. 96 переказ тези М.Мерло-Понті має такий вигляд (цитую здобувача): «Простір, як зазначає М.Мерло-

Понті, чудовий засіб, де розташування речей стає можливим завдяки їхній взаємодії». Опанувати сенс цього речення мені вдалося, лише віднайшовши відповідний уступ у російськомовному виданні, на яке посилається О.Грищенко й повернувши йому частину контексту, невідь-чому зниклого в дисертації (цитую М.Мерло-Понті): «Пространство – это не среда (реальная или логическая), в которой расположены вещи, а средство, благодаря которому положение этих вещей становится возможным».

Схожі за незугарністю переклади мають місце на с. 23 (переклад назви праці Ж.Б.Робіне за виданням вибраних праць Г.Башляра про поетику простору), на с. 39 (цитовання С.Зонтаг). Якщо звірити цитату, яку здобувач наводить і приписує Г.Башляру в II абзаці на с. 23, з оригінальним контекстом, то виявиться, що вона належить Ландсборо-Томсону, якого цитує Башляр.

5. Мовленнєво-стилістична недосконалість рукопису ускладнює його розуміння. Ретельнішої стилістичної обробки потребує перше речення II абзацу на с. 78, перше речення II абзацу на с. 80 та ряд інших «місць» тексту. На с. 95 йдеться про (цитую) «традиції казки, коли тварина уособлює якесь явище». Здобувачеві варто було б скористатися з існуючої в літературознавстві назви цього явища.

Є випадки порушення логіки викладу й опрощених узагальнень (с. 24, II абзац, с. 38 I абзац, с. 47, II абзац).

Попри висловлені зауваження, дисертація «Моделі урбаністичного простору в сучасній українській прозі» є цілісним, самостійним, по-своєму новаторським дослідженням, яке підштовхне до жвавих дискусій у відповідному проблемному полі та нових студій. Автореферат і публікації адекватно й повно відбивають зміст представленої до захисту дисертаційної праці.

У цілому, рукопис О.В.Грищенка відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, і дає підстави вважати, що Грищенко Олександр Володимирович заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук,
професор кафедри української
філології, теорії та історії
літератури
Чорноморського державного університету
ім. Петра Могили

Т.П.Шестопалова

Учений секретар
Чорноморського державного
університету ім. Петра Могили

М.В.Донченко